

Жаратып илимнің кәнтін,
Шешиў ушын пикир бәнтін,
Мен мағрифат излер едим, [2:43]

деген қатарлары көп ғана шайырлар ушын поэзияға баратуғын соқпақты силтеўши белги, көрсеткіш болды десек асыра айтқан болмаймыз. Бундай қатарлардың жасларымызда жоқары мәнәуиятты қәлипле-стириўге күшли зәрурлик туўылып атырған бүгинги күнде әхмийети және де артады.

Бирақ, тилекке қарсы, биз жоқарыда атап өткен қосықларында да Бердақтың ҳақыйқый қәлеминен дөреген жоқары көркемликтеги поэтикалық қатарлар менен бирге Бердактики деп айтыўға тилиң бармайтұғын қосықсымақ қатарлар да ушырасады. Дурыс, көплеген үлкен талант ийелеринде де көркемлиги жүдә жоқары хәм пәс шығармалар ушырасып турады. Бирақ, бир шығарманың ишинде жоқары көркемликтеги хәм сайыз қатарлардың ушыраўы Бердақ сыяқлы шайырлар ушын мүмкин емес жағдай. Бул ҳаққында классиканың жанкүйерлериниң бири, XX әсир қарақалпақ поэзиясының классиги И.Юсупов та өз ўақтында ескерткен еди: «Гәўхарды оған жабысқан басқа қосымталардан тазаламағаншелли, ол жилўаланбайды. Сол дегендей, Бердақтың ҳасыл мийрасларын шаң-қоңлардан, шөп-шардан аршып, халыққа шайырдың гәўхардай ҳасыл өз сөзлерин бериўимиз лазым. Қашанда да халық аўзынан жыйналды деген

сөздің арасында бундай қосымталар болады. Буны серлеў, айырып таныў алым хәм әдебиятшының билминен гөре, бәлки, эстетикалық сезими, талғамы дәрежесинен көбирек ғәрезли. Изертлеўшиде «көркем сөзди шәлкем сөзден» айырып танырлық эстетик талғам болса, бул ўазыйпаны илимге қылап келтирмей атқарыў қыйын емес» [2:9]. Демек, Бердақ шайырдың шығармаларын баспаға таярлаған ўақытта оған текстологиялық таллаў жүргизе алатуғын, поэзияны жақсы түсинетуғын адамлар басшылық еткени макул болады. Буннан тысқары, Бердақ шайырдың шығармаларының санын хәм көлемин көбейтиў ушын оған тийисли емес, көркемлик қуны төмен шығармаларды да қосыўға мейиллик те бар. Хәттеки, айырым диссертациялық хәм монографиялық мийнетлерде де бундай умтылыслар көринеди. Шайыр дәретиўшилигиниң қунын оның шығармаларының саны ямаса көлеми емес, ал көркемлик дәрежеси белгилейтуғынын умытпаўымыз лазым.

Улыўмаластырып айтқанда, Бердақ шайыр поэзиясы, шайырдың поэтикалық дүньясы еле ашылмаған сырлы дүнья сыпатында қала береді. Оны үйрениў, изертлеў алымлардың иси. Ал, әпиўайы оқыўшы оннан нәр алып, руўхый шөлин қандырады. Оның шығармалары арқалы улыўма инсаныйлық руўхый қәдириятларға барар соқпақ айдынласа береді.

Әдебиятлар

1. Бердақ. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: 1987.
2. Бердақ. Сайланды шығармалары. –Нөкис: 1997.

БЕРДАҚТАНЫЎДЫҢ АЙЫРЫМ ӘХМИЙЕТЛИ МӘСЕЛЕЛЕРИ

К.Алламбергенов - филология илимлериниң докторы, профессор

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Өзбекстан Республикасының өз ғәрезсизлигине ерисийи өзлигимизди аңлаў, миллий қәдриятлардың қәдирине жетиў усаған әхмийетли машқалаларды үйрениўге, нәсиятлаўға хәм руўхый дүньямызды раўажландырыўға кең жол ашып берди. Себеби, халқымыздың тарийхтағы орнын анықлаў, оның бай руўхый, мәдений-әдебий мийрасларын хәзирги илим жетискенликтери контекстинде изертлеп үйрениў - бүгинги әўладтың баслы ўазыйпасы болып есапланады.

Бул орында хәзирги әдебияттаныў илиминиң алдында көлденең турған ўазыйпалардың бири - Бердақ дәретиўшилигин миллий идея тийкарында терең үйрениў мәселесиниң әхмийети уллы екенлигин айрықша атап өтиўимиз керек.

Усы көзкарастан Бердақтаныўдың айырым машқалалары ҳаққында пикир жүритетуғын болсақ, Ғәрезсизликтиң шарапаты менен Бердақ дәретиўшилигин үйрениўге, оны миллий қәдрият, миллий көркем-руўхый мийрас сыпатында үгит-нәсиятлаўға кең жол ашып берилип атырғаны бүгинги күнде хеш кимге сыр емес. Атап айтсақ, Ғәрезсизликтиң дәслепки жылларынан баслап-ақ Бердақ күнлерин, Бердақ жылын кеңнен нышанлаў дәстүрге айланып, юбилейлик сәнелерге байланыссы Бердақ дәретиўшилигин тереңнен үйрениў ислери қызғын қолға алына баслады. Буның айқын мысалы сыпатында хәр жылы Республика көлеминде кеңнен белгиленип қиятырған Бердақ күнлери, 1997-жылдың Бердақ жылы деп дағазаланыўы, сол жылдың 8-мартында шайыр туўылғанының 170 жыллығын салтанатлы белгилеў бойынша Республика Министрлер Кабинети арнаўлы қарарының қабыл етилиўи, сол тийкарда Бердақ юбилейиниң пүткил Өзбекстан көлеминде кеңнен белгилениўи, буннан кейинги он жыллықта Бердақтың 180, 185 жыллық юбилейиниң өткерилиўи, усы мерекелерге байланыссы Бердақ «Сайландылары»ның, оның дәретиўшилиги бойынша арнаўлы изертлеўлер-

дин, мақалалар топламларының шығарылыўы усаған мағлыўматларды көплеп келтирсе болады.

Дурыс, Бердақтаныў илими, Бердақ дәретиўшилигин үйрениў, изертлеў, нәсиятлаў мәселелери Ғәрезсизликке дейин-ақ мәлим дәрежеде қолға алынды. Хәқыйқатына келсек, XX әсирдин 90-жылларына дейинги қарақалпақ әдебияттаныў илиминде XIX әсир қарақалпақ әдебияты классиктери арасында Бердақ дәретиўшилиги ең көп үйренилген изертлеў объектлердин бири болды. Атап айтсақ, 30-жыллардың акырындағы Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, М.Дәрибаевлардың дәслепки мақалаларынан, 1943-жылдағы И.Т.Сағитовтың, С.Бассинниң, 1950-жыллардағы Н.Дәўқараевтың Бердақ дәретиўшилиги бойынша жазылған арнаўлы брошюраларынан тартып бүгинги күнге дейин қырўар илим изертлеў жумыслары исленди, кандидатлық, докторлық диссертациялар жақланды. Булардың ири-баслылары сыпатында М.К.Нурмухамедовтың «Бердақ - қарақалпақ халқының уллы шайыры» (Н., 1979) И.Т.Сағитовтың «Бердақ творчествосы» (Н.,1958), «Сахра бүлбили» (Н.,1974), Ж.Б.Базарбаевтың көп санлы мақалалары, Б.Қурбанбаевтың «Бердақ ижоди» (Т.,1977), А.Муртазаевтың «Бердақтың «Ақмақ патша» поэмасы» (Н.,1979), Ж.Орынбаев, Ө.Әлеўовлардың «Бердақтың жәмийетлик-педагогикалық көз-қарастары» (Н.,1978), М.Тилеўмуратовтың «Бердақ шығармаларында тарийхий дереклер» (Н.,1968), К.Худайбергеновтың «Мировоззрение Бердаха» (Н.,1987), Ә.Пахратдиновтың «Бердақтың дәстанлық шығармалары» (Н.,1987), Х.Хамидовтың «Рукописное наследие Бердаха» (Н., 1995), Ш.Абдиназимовтың «Бердақ шығармаларының тили» (Т., 2006) деп аталатуғын илим изертлеў жумысларын, монографияларын атап өтсек болады.

Астын сызып айта кететуғын және бир нәрсе - хәзирги күнде Бердақтаныў ҳақыйқый илимге айланды. Бул илим өткен әсирдин 50-жылларының биринши ярымына шекем Савицкий, Наренов, Муратов қусаған

кимселердің Бердақ творчествосын жоққа шығарғысы келгеніндей субъектив, кертартпа пикирлерден биротала тазартылды.

Хақықатына келгенде, Бердақ шайыр дөретпеси – бул үлкен бийбаха мийрас. Халықтың өткендеги хам хазирги әдебий, мәдени, хәтте, тарийхый байлығы. Сонлықтан да бул мийрас көп үйрениўди, көп изертлеўди талап етеди. Хәтте, Бердаққа кәниге адамлардың өзлери оның кең проблемаларын шешиўде гейпара алжасықларға жол қояды.

Деген менен, ғәрезсизлик жылларында газета-журналлар бетлеринде, радиоситириўлер менен телекөрсетиўлерде Бердақтаныў бойынша жақсы-жақсы пикирлердің жүз берип атырғанлығы сыр емес. Атап айтсақ, ғәрезсизликтин дәслепки дәўирлеринде жәрияланған, баспа көрген мийнетлерден Ж.Базарбаев, Х.Хамидов, Ө.Пахратдинов, Қ.Байниязов, Ғ.Хожаниязов, А.Муртазаев, М.Тилеўмуратов, С.Бахадырова, Қ.Жәрімбетов, Ш.Абдиназимов, А.Алниязовлардың бир қатар мақалалары менен изертлеўлерин сапалы мийнетлердің қатарында атап өтсек арзыйды. Әсиресе академик Ж.Базарбаевтың «Шынында да, Бердақ, Әжиниязлардың кәўметлери кәўпеки ме?» («Илим хам жәмийет», 2010, №1-2) атамасындағы мақаласы дыққатқа ылайық. Себеби, мақалада алға сүрилген идеялар менен пикирлер, усыныслар қуўатлаўға турарлық.

Бул мақала Айладур Өталиевтың 2009-жылда «Жас Алаш» газетасында жәрияланған «Қарақалпақта қалған рух» атамасындағы мақаласына жуўап ретинде жазылған. Мақалада автор «Айладур усаған кимселердин» Бердаққа, улыўма халық мийрасына, халқымызға жапқан миллетшилиқ көзқарастағы жалған жаласын илимий-теориялық жақтан исенимли дәлиллер менен бийкарлап, айырым зыялыларымыздың бийпәрўалығын өткир сынға алып, оларды халық тәғдирин, мийрасын қорғаўда қырағы болыўға шақырады.

Илимпаздың мақалада келтирген пикирлери менен толық келисиўге болады. Себеби, А.Өталиевтың мақаласындағы «Шымбай-бизин қала», «Ерназардың урпағын қазақлар саклап қалды», «Бердақ-қазақ шайыры», «Қырық қызды Жакып жыраўдан қарақалпақлар жазып алған», деген пикирлер саўатлы алымлар тўўе, әпиўайы оқыўшыларға да миллетшилиқ көзқарас болып тўйилетуғыны аттың қасқасындай анық. Бул жерде устаз алымның бундай кертартпа пикирлерге әдебиятшылардың ўақтында соққы берип, дәдимал айта алмаған дәрмансызлығын өткир сынға алғанын оғада орынлы деп есаплаймыз.

Расында да, елеге дейин биз анаў шығарма Бердақтики, мынаў шығарма Бердақтики емес, дегенге уқсаған жоқарыдағыдай илимге тийкарланбаған субъектив пикирлерден кутыла алмай атырмыз. Бердақ туўралы айырым мақалаларды сиясатластырыў иллетлери еле де көринис таўып атырғаны хеш кимге сыр емес.

Бердақты хәдден тыс идеалластырып көрсетиў тенденциясы да Бердақ дөретиўшилигин кәте түсиндириўге алып келип отыр. Айырым изертлеўшилер көркем дөретиўшиликтиң өсип раўажланыў заңлығын, эволюциясын, шайырдың уллы шайыр дәрежесине келиў жолларын жеткиликли дәрежеде үйренип билмегенликтен де Бердақ дөретиўшилигинде орын алған идеялық-көркемлик дәрежеси төменирек шығармалары болса, алып таслаўға хәрекет етип, оны кемшилиқсиз, нуқсансыз Бердақ сыпатында көрсетиўге урынбақта. Бердақтың «Хожам», «Мүйтен» қосықлары усаған шығарма-ларында, жекке-сийрек болса да, ушырасып қалатуғын жаргонизми, хәтте, варваризми бар, ямаса пинхәмы пикирли қосықлар Пушкинде, Лермонтовта, Некрасовта, Есенинде, Абайда, Мақтымқулыда да көп болды. Мысалы, Н.А.Некрасовтың шығармаларының 3-томында кимге тийислиги тартыслы, гүманлы шығармаларды «Дубка» деген атама менен берилиўи усаған тәжирий-

белер жәхән әдебияттаныў илиминде бурыннан бар дәстүрлер. Оның үстине, жоқарыда аты аталған классиклердің көпшилиги өз шығармаларының академиялық баспасына ийе. Биз неге Бердақтың да академиялық баспасын басып шығармаймыз? ӘЗИА Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер изертлеў институты, пединститут хам университет илимпазларының усы академиялық баспа үстинде ислейтуғын ўақытлары, әлбетте, келди!

Және де бир айта кететуғын нәрсе – буның кериси: айырым мәдениет, көркем әдебият ғайраткерлери – Бердақты хәдден тыс күшли шайыр, өз заманының уллы билимданы етип көрсетиў ушын ХХ әсирдеги түркий халықларының тарийх, филология, философия илимлериниң тис тырнақлап ерискен ашылыўларын Бердақтың дөретиўшилигинен излеп табыўға урынбақта.

Бердақты «тазартыўшылардың» айырымлары Бердақтың жекке-индивидуаль авторлық стильде де, халықлық-фольклорлық дәстүрлерде де шығармалар дөреткенлигин, ямаса жеке авторлық әдебият шығармаларының да айырым жағдайларда фольклорлық шығармаларға айланыўының нызамлы заңлығына жетерли түсинбей, Бердақтың фольклорлық дөстан дөретиў дәстүри тийкарында жазылған ири сүйекли эпикалық шығармаларын да «мынаў Бердақтики емес!», деп, оны кимлердур жазып, Бердақтың авторлығына қосып жиберген - биш, деген тийкарсыз мифлер тоқыў менен хәлек болып жүр.

Бердақтаныўшылардың айырымлары Бердақ шығармаларының жанрлық өзгешелигине итибар бермейтуғындай. Сонлықтанда олар хәзил-дәлкеги, юморсатирасы басым келетуғын Бердақтың айырым шығармаларын оның авторлығынан биротала шығарып таслағысы келеди.

Қулласы, хазирги күндеги Бердақ шығармалары этирапындағы талас-тартыслар «Бердақ «Шар кита»тан тура қашпаған, кушақ ашқан» дегенге усаған майда гәплердің этирапынан асып кете алмай жүр. Бул мәселеде жекке-жарым әдебиятшылар «тура қашқан емес, турак ашқан болыў керек» деген пикирлерди алға сүрсе, айырымлар көркем әдебиятты сиясатластырыў тәсиринен еле шығалмай, көбирек «кушақ аштым» деген тезисти қуўатлаўға умтылмақта. Бизин нәзеримизше, Бердақтың «тура қаштым» деп жазыўына хеш таңланыўдың кереги жоқ. Себеби, Бердақ дәўиринде көпшилиқ мусылманшылыққа байланыслы әдебиятлар, соның ишинде, «Шар китап» та фарсы-тәжик тилинде дөретилип, бул исламды үйрениўде әдеўир қыйыншылықларды келтирип шығарар еди. Сонлықтан да бул шығарма алты әсирден көбирек мүддет даўамында ески мектептерде тек курғақ ядлаў жолы менен оқытылып келинди. Жаслайынана Наўайы, Физулий, Фердаўсий, Мақтумқулы шығармаларынан сабақ алып, ақыллы, зийрек болып өскен Бердақтың оқыў хам оқытыўдың бундай усулларына қарсы турып, ат – тонын ала қашатуғыны турған гәп еди хам, оның үстине, кәмиликке қарай умтылып баратырған Бердақ ушын диний тәлимнің бундай баслаўыш басқышлары шаңарақ тәрбиясында-ақ үйретилип, бул китаптың сырлары ол ушын әлле қашан-ақ мәлим болып қалған еди. Сол ушын да оның бул китап тусында иркилмей өтип, яғный тура қашып, оның орнына Шығыс мусылман мәдениатының уллы ўәкиллери болған Абдурахман Жамий, Наўайы, Фердаўсий, Физулий, Бедил, Аттар, Мақтумқулы шығармалары үйрениўге умтылыслары тәбийғый хам нызамлы кубылыс болып табылады.

Бул орында белгили текстолог алым Қ.Байниязовтың пикири хақықатлыққа бир қанша жақын келеди. Оның пикиринше, Бердақтың өзи «Жоқдур араб-парсым мениң» деп жазғанындай, парсы тилин билмегенликтен Бердақ та «Шар» китапты жүритип оқыўда әдеўир қыйыншылықларға дуўшакер келген. Бул жерде Бердақ «Шар китап»тың мазмұнының төменлигин емес, ал оны парсы тилде үйрениўдің

кыйынлығын нәзерде тутқан. Сол ушын да ол көбірек түркий тилде жазылған Наўайы, Физулий, Мақтумқулы китаптарынан саўат ашып, диўарларды излеўге умтылды (Байниязов Қ. Бердақ шығармалары текстологиялық изертлеўге мұтәж «Еркин Қарақалпақстан», 30-май 1998-жыл, №64 (17036)).

Усы жағдайларды есапка алсақ, Бердақ «тура қаштым» ибарасын өз орнында қолланған, оннан «қушақ аштым», «турақ аштым»ға усаған екінші бір мәнилерди излеп отырыўдың зәрүрлиги жоқ, деўге болар еди.

Деген менен, шайыр бул сөз тиркесин ески китабий тиллердеги мәнилеринде де ислеткен болыўы мүмкин. Айырым алымлардың сөзликлерди көзгир тутып, текстологиялық таллаўлар жүргизилиўине қарағанда, «тура қашыў» сөз ибарасы, «Шар китап»тың жас өспиримлердің әдеп-иқрам хәм диний исенимлер менен ийман-инсаптан сабақ алатуғын қағыйдалар жыйынтығы негизги оқыў куралы болғанындай, «туўра қашыў»дағы «туўра (тура) сөзинызам, қағыйда, интизам, әдет дегенди, ал «қоч» (қаш, қашыў) сөзи-бахраманд болмақ (пайда алдым, қанаатландым) дегенди де аңлатады. (Альниязов А. Бердақ шығармаларын текстологиялық таллаў мәселелери. / «Классикалық әдебият хәм жәмийетти мәнәўий жаналаныў мәселелери» атамасындағы халық аралық конференция материаллары. -Нөкис, 2017, 10-11-б.)

Әлбетте, бул мәнини Бердақ нәзерде туты ма, тутпадыма ма, бул еле де анықлаўды талап етеди. Бирақ, жоқарыдағы пикир де Бердақ қай-қайсы мәнилерде де, мейли, халықлық сөйлеў тилиндеги мәнисинде де, мейли, китабий тил мәнисинде де «тура қаштым» ибарасын «қушақ аштым» қусаған басқа мәнилерде ислетпеген деген пикирлердің дурсылығын және бир мәртебе тастыйықлайды.

Бердақтың «Қәдиримди халық билер, халық билмесе балық билер» деген қатарлары хаққында да усындай талас-тартыслардың жүз берип атырғанылығы сыр емес. Бул гәптиң этирапында да үлкен шаўқым-сүрен қыла беріўдің зәрүрлиги жоқ. Бердақтың бул қатарлардағы пикири суўдағы балық мәнисинде қолланылғанында да хақыйқатлықтан узақласпайды. Поэзияда уйқас деген өлшемлердің сақланыўы керек болса, шартлиликтің болатуғынлығы турған гәп. Сонлықтан уйқас ушын алынған хәр бир сөзден үлкен философиялық мәни излеп отырыўдың не кереги бар?!

Бул мәселелениң бир таманы. Екиншиден, Бердақ хәр бир сөзге үлкен поэтикалық мәни жүклейтуғын жетик сөз шебери. Ондай жағдайда Бердақ, «балық» сөзин мәзи уйқас ушын емес, белгили бир максетте – бул сөздің тарийхый төркинине мәни берген халда саналылық пенен қолланған, десе де болады. Мәселен, бул орында шайыр өзиниң «Наўайыдан саўат аштым» деп жазғанындай, Наўайы шығармаларында қолланылатуғын «Холик» сөзиниң мәнисин нәзерде тутып отырған болыўы да мүмкин. Наўайының «Яхшилиқ қил, тенгизга сол-болиқ билур, болиқ билмаса – Холик билур» дегенге усаған қатарларында қолланылатуғын «Холик» сөзи бул контекстте Жаратыўшы, Алла мәнилеринде ислетилген. Егер, Бердақ «Қәдиримди халық билер, халық билмесе балық билер» деген пикирди Наўайы ҳикметлерин нәзерде тутқан халда келтирип шығарған болса, онда өзи жазған «Қәдиримди халық билер» деген қатарлар арқалы халыққа исенетуғынлығын, бирақ халыққа ислеген бундай хызметлерине хеш ўақытта да миннет етпейтуғынлығын айта келип, буның бәри жалғыз Жаратыўшыға, Аллага аян, тек сол жалғыз Алла билсе болды, деген пикирди айтпақшы болған болады. Бирақ, Бердақ бул пикирди Наўайы айтқан формасында туўрыдан туўры бермей, әпиўайы пухара халыққа түсиникли болыўы ушын халық тилине жақыналастырып, өзи келтирген мәнилерде де ислетип отырған болыўы мүмкин.

Бул орында және Қ.Байниязовтың пикирлерине силтеме ислеп кетиў ақылға муўапық келеди. Илимпаздың көрсетиўинше, «Балық билер, балық билмесе,

халық билер», ямаса «билсе, балық, билмесе халық» деген нақыл қарақалпақ, өзбек, түркмен хәм т.б. халықлар да да ушырасады. «Халық» сөзи де, «балық» сөзи де көп мәниге ийе. «Халық» сөзи тек ел деген мәниде емес, Алла, Жаратыўшы деген мәнилерде де қолланылған. Сондай-ақ «балық» тек суўда жүзиўши омыртқалы жәниўарды ғана емес, ал адам, инсан мәнилеринде аңлатқаны мәлим. Демек, Бердақ адамларға қарата «қәдиримди билгенлер тири ўақтымда бахалар, билмес бир қуданың өзи билер» деген пикирди айтпақшы болған. (Байниязов Қ. Бердақ шығармалары текстологиялық изертлеўге мұтәж. / «Еркин Қарақалпақстан», 30-май 1998-жыл, № 64 (17036))

Бул мәседеде тил тарийхының жетик билимданы болып қәлиплескен, талантлы тилиши, профессор Ш.Абдиназимовтың «Қәдиримди халық билер, халық билмесе ...» деген мақаласында айтылған пикирлер толық куўатлаўға турарлық (Әмиўдәрья, № 9-10, 1997, 54-55-бетлер.).

Әлбетте, Бердақ бул улынлаўларсыз-ақ уллы шайыр! Биз тек Бердақтың келбетин Бердақ халында көриўимиз керек. Бул – бизиң азаматлық хәм кәсиплик парызымыз!

Деген менен, Бердақ шығармаларын орынсыз тазартыўға болған умтылыслар, «Бердаққа жанаўыртыўшылықлар» соңғы ўақытлары юбилейлик сәнге байланыслы шығарылған топламларда «модаға» айланып баратыр. Мысалы, Ә.Пахратдиновтың көрсетиўинше, Бердақ шығармаларының 1997-жыл баспасына алға сөз сыпатында жазылған «Халқымыздың миллий мақтанышы хәм руўхый тымсалы» деп аталатуғын мақаладағы «Айдос бий» дәстаны Бердактики емес», «Еркебай» дәстаны Бердактики емес, бул хаққында ўақтында (1950-жылы) М.Нурмухамедов, Г.Есемуратовалар, дурсы айтқан» деген тастыйықлаўлар орынсыз пикирлер есапланады. (Пахратдинов Ә., Алламбергенов К. Миллионлар жүрегин жыр еткен шайыр. // «Қарақалпақстан муғаллими», 1997, № 3-4, 123-б.)

Илимпаздың тастыйықлаўынша, Бердақ шайырдың «Еркебай» дәстанының қол жазбасы 1934-жылы Тахтақөпирде Мәтеке ийшанның мешитинен табылады. Соң 1938-жылы Кегейли районының аймағынан Рамберген Хожамбергенов деген адам Бердақтың «Еркебай» дәстанын халық аузынан жазып алады. Бул хаққында 1943-жылы С.Бассин өзиниң орыс тилиндеги басылған «Бердақ шайыр – великий поэт патриот» деген китабында анық мағлыўматлар келтирип кетеди. Буннан соң «Звезда Востока» журналының 1944-45-46-жыллардағы санларында Бердақ шайырдың «Еркебай» дәстаны жөнинде тынбай дағазаланады. Сол себепли И.Сағитов 1958-жылы жақлаған диссертациясында, сол жылы шыққан «Бердақтың творчествосы» (1958) деген монографиясында да Бердақтың «Еркебай» дәстаны хаққында кең илимий талқы ислейди.

«Айдос бий», «Айдос баба» дәстаны хаққында да усындай бир жақлы пикирлер орын алған. Бир үлкен шайыр қандай тийкарларға сүйенетуғынлығы белгисиз, «Айдос бий» дәстаны Бердақ шайырдыки емес, деп тастыйықлайды. Және де ол, Бердақ шайырдың 1977-жылғы баспасы жақсы еди, ал 1987-жылғы баспасы дурсы болмады, деп айтады. Керисинше Бердақтың 1977-жылғы баспасы сапалы шықпаған. Себеби, онда шайырдың көп қосықлары қысқартылған. Көп сөзлер өзлестирілген. Әсиресе, «Ақмақ патша» дәстанының 60-70 куплети түсип қалған.

Хақыйқатлығына келгенде, «Айдос бий», «Айдос баба» екеўи еки дәстан емес, бир дәстаннын айырым - айырым бөлимлери ғана. Мысалы, биринши «Айдос баба» бөлиминде оның бийлик сүрип турған ўақытларындағы мәртлик, батырлық, әдил бийлик еткен унамлы сыпатлары, («Айдос деген уллы киши»), хан алдындағы салтанаты, абыройы үлкен йош пенен жырланады. Ал, оның өлими мәселеси болса бул бөлимде ашық айтылмайды, солай болса да, онда «ол хан қолынан өлди» деген жуўмақ аңлатылады. Ал, екінши «Ай-

дос бий» бөлімінде Айдостың өмірінің ақырғы уақыттарындағы бір трагедиялық («Ақыры кетті қолдың күші») эпизодтың мәнісі ғана сөз болады. Солай екен, бұл Айдос бий хақындағы екі шығарма варианттық қасиетке иіе болмастан, біреуі біреуінің дауымы сыпатында, бір пүтін шығарманың екі бөлегі тақылетте бахаланыуы керек. Усының өзі Бердак шайырдың «Айдос бий» шығармасының үлкен дәстанлық дөретпе болғанлығынан, бірақ, бизің дәуіримізге тек оннан усындай үзіндилер келип жеткенлігін көрсетеди. (Жокарыда силтеме исленген мийнет, 135-б.)

Бир сөз бенен айтқанда, Айдос бий - тарийхый дәуірдің зэрүрлігі келтирип шығарған тарийхый қахарман еди. Бул тарийхый уақыялар да, бул тарийхый тұлға да өзінің дурыс, реаль бахасын алыушын Бердактай уллы сөз шеберлерін талап етер еди. Бердак, мине, усы тарийхый зэрүрліктен шыға отырып өзінің «Айдос баба» тарийхый дәстанын жазуға қол урды. Себеби, Бердак ушын барлық жағдайлар писип жетилискен еди. Бириншиден, халқының тарийхы, әсиресе, Айдос тарийхы Бердактың ең жетик билетуғын материаллары еди. Өзі тууылмастан бурынғы халқының басына түскен мүсийебетлери, халық басқарған ел бийлерінің ауызбиршилиқ-сизліклери менен алжасықлары, өзі тууылған дәуірдегі қам менен бастырылған Айдос бий басшылығындағы көтерилис, алауыз бийлер себепли әрманда қурбан болып кеткен халық батырларының өлими, олар хақында халық арасында тарап жүрген хәр қыйлы аңыз-әпсаналар Бердактай патриот-гуманист шайырдың жүрегине үлкен дәрт болып қатпауы мүмкін емес еди. Бердак бул дәртін қағазға түсиріп, халқына жеткеріуді- өзінің биринши гезектегі шайырлық хәм азаматлық уазыйпасы деп ойлады.

Екиншиден, Бердак бул дәстанды жазуға қол урып атырған дәуірде (Айдос көтерилисинен кейін 30 жыл өтип кетсе де) халық және азатлық деп бас көтерип атыр еди. Халыққа Мыржық (Миршах) пенен Бегистей, Ырза менен Төредей батырлар және керек еди Сол ушын да халық бул хасыл затларды тиллерде дәстан қылып және қайтадан ядларына түсире баслады: Айдостың алауызлықтың қурбаны болған аянышлы тәғдірине жаны ашыса, Мыржық пенен Бегистей, Ырза менен Төренің мәртлігіне мақтанды... Бундай мәртлер Бердактың да аңсаған әрманы еди. Сол ушын да ол өз шығармаларында:

**Едиге менен Алпамыс,
Табылса мен ізлер едим,-**

деп тынбай жырлап жүрди. Халықтың бул халатын түсінген Бердак азатлық жолында халық және кәтеликлерге, бийгүна қан төгіулерге дуушакер болмауы ушын Айдос трагедиясын дәстан етип жырлау арқалы халықтың көзін ашпақшы болды.

Айдос трагедиясы хақында дәстан, бизің пикиримізше, усындай себеплерге байланыслы келип шыққан.

Бизіңше, бул дәстанның Бердакка тийисли, тийисли емеслігі мәселесінде жокарыдағыдай қарама-қарсы пикирлердің келип шығуының тийкарғы себеби де оның бизге толық келип жетпегенлігінде, уақытында толық жазып алынбағанлығында болса керек. Екиншиден, жекке авторлықтағы дөретіушілік уәкиллери шығармалары тийкарында дөрегің бундай халық ауызеки творчествосы үлгилери де, яғный авторлық шығарманың халықлық шығармаға айланыу кубылысы да бул тарауда қәниге емес адамларда авторлықты анықлауда әдеуір қыйшылықлар туудырады. Бундай әдебий кубылысты басынан кеширген дөретпелерде айырым уақытларда негизги авторлық баслама, авторлық идея, авторлық бағыт, авторлық стиль пүткиллей сақланбай қалыу жағдайлары да болады, яғный бунын кериси-сол шығарма авторының өзі де аудиторияның, тыңлаушының түсиниу хәм қабыл етиу талғам дәрежесине масластырып халықлық үлгиде қайта ислеп шығып халыққа таратыу мүмкін.

Бердактың «Бир маллы қазаққа басымды қостым, қазақша дастанын айтып Айдостың, бир сыйрын алып қайтқан бабаңман» деп жазуына қарағанда, «Айдос баба» дәстаны да, мине, усындай фольклорласыу кубылысын бастан кеширген болыу мүмкін. Бірақ, уақыт өтиуі менен бул Бердаклық баслама айырым социаллық қатламларға макул келмей, өзлерінің ауызбиршиликти сақлай алмай, халықты трагедиялық дағдарыстарға дуушакер еткен айыптарын Айдосқа аудару ушын жырау, бақсыларға халық арасына өзлери өсек қылып таратқан Айдос хақындағы айырым ойдан тоқылған натәбийий сюжеттерди де Бердактың хасыл нұсқасына зорлап тықтырып жиберіуі де итималдан аулақ емес. Мысалы, «Айдос бий» дәстанының 1957-жылы У.Досжанов тәрәпинен жазып алынып, биринши рет «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығының 43-56-томларының 54-томында (Некіс, «Илим», 2012, 384-394-б.) жәрияланып отырған Қыяс жырау вариантының мазмұнынан усындай халаттың жүз бергенлігін көріуге болады.

Усы көп томлықтың алғы сөзінде көрсетилиуінше, Қыяс Қайратдинов бул дәстанды 1931-жылы Мойнақ районындағы «Жарық ұлтан» деген жерде жасаушы Бердак шайырды өз көзі менен көрген Өзен лақы деген адамнан жазып алған. Тилекке қарсы, жырау қол жазбасы сақланбаған (Жокарыда силтеме исленген дәрек, 7-б.)

Бул мағлыұмат, бириншиден, Бердак шайырдың, хақықаттан да, «Айдос бий» деген дәстан дөреткенлігін көрсетсе, екиншиден, қолжазбаның қандай да бир себеплер (жойтып алынуы, яки жазба тексттің хәдден тыс қитабий, авторлық стильде болып, ядлауға хәм жырау намасына салып айтыуға ыңғайсызлығы, солай етип, жыраудың тийкарғы авторлық тексттің көп бөлімлерін умыта баслауы хәм т.б.) себаплер менен сақланбай қалыуы түпнұсқа Бердак текстінің, Бердак сюжетінің хәдден тыс мотивовкаланып кетиуіне, яғный оған Қыяс жырау тәрәпинен Айдос бий тууралы халық арасында кең тарқалған аңыз, әпсаналардың ақ-қарасы анықланбай-ақ, жыраудың көркем ой елегінде қайта исленбей, сол турысында талғамсыз қосылып кетиуіне алып келген. Натийжеде дәстан Бердак стилинен әдеуір узақласып, Бердактыки екенін де анықлап болмауы, еле халықлық эпоэка да айланбаған, идеялық-көркемлик дәрежеси ортамына, хәттеки төмен дәрежедегі Қыяслық вариантты пайда еткен. Дәстанның Қыяс жырау вариантынан басқа вариантларының болмауы, яғный вариантласпауы да оның хәттеки халық шығармасына айланып үлгермегенлігін дәрек берип турады.

Биз бул пикириміздің хақықаттан жырақ емес екенлігін жыраудың дәстан басламасында «Айдос деген уллы қисы, ақыры кетті қолдан күші» деп келтирилетуғын Айдосқа берілген Бердаклық унамлы сыпатты бекем бағыт етип алған жақсы нийети менен дәстан сюжетінің рауажланыу барысында бул бағытты буннан ары рауажландыруға дөретіушілік күдирети, қурбы жетпей, Бердак бағытынан шетлеп кетип, өзінше жол ізлеуге тырысып, өзінше де жол табаламай, ақыры халықлық аңыз, әпсаналар изине ерип кеткен бийнәтийже исленислерінен де көреміз. Мысалы, жырау дәстан басламасында Айдосқа:

Хиуа ханнан кем емес,

Айдос бийдің абыройы (381-б.), – деп, ямаса:

Ғайратына исенип,
Ханның хақын бермеди,
Батыр туған Айдос бий,
Ханды көзге илмеді (381-б.), -

дегендей унамлы сыпатлар бере басласа да, еле уақыялар рауажланыу басқышларына өтпей-ақ оны қаралау ушын тийкарсыз бирден унамсыз бағытқа өтип, Айдостың шахсиятына қара жағатуғын қолайсыз сөзлерди қардай бората баслайды:

Ладаң туған бабаңыз,
Шақалақлап күледі (383-б.)

ямаса: Ладан туўған бабаныз,
Буўрыл атқа ер салып,
Айылды беккем шалады (383-б.)

ямаса: Ладан туўған бабаныз,
Тебериктей көреді. (382-б.)

Усындай итибарсыздықлар себебинен түп нускадан узақласуы, текстологиялық кәте-кемшиликтерге жол қойуы Бердақтың авторлығына гүман туўдырмайтуғын шығармаларын баспаға таяр-лаўда да жиий ушырасып турады.

Мысал үшін «Шежире» шығармасындағы қахар-ман исимлериниң хәр баспасында хәр қыйлы етип се-бепсиз өзгертиле берилиўин алып қарасақ болады. Атап айтсақ, аты аталған шығармадағы Қоңырат ары-сы қостамғалы руўының шежиреси айтылатуғын эпи-зодларда:

Ғайып батыр, Тоғанайдай,
Қонтай баба болған екен,
Оның улы Айдар, Нуртай,
Ким болды Арзы аталықтай,
Рахматилла болған екен,-

деп келтиретуғын Бердақ шығармаларының 1950-жылдағы баспасындағы қахарман атлары 1987-жылдағы баспасында төмендегиде бериледи:

Исмайыл менен Тоғанайдай,
Қунтай баба болған екен.
Жангелди бабаң Жаўлатбай
Аның уғлы Хайдар, Елтай
Ким болды Арзы аталықтай
Рахматулла болған екен.

Бул келтирген үзиндилердиң биринши ката-рындағы биринши адам аты 1950-жылдағы баспасына қарағанда 1987-жылдағы баспасында азы-кем дүзетил-гени менен, екінши басылым да дәслепкисине уқсап қәтеликлерден қалы болмаған. Мәселен, 1950-жыл баспасында Ғайып батыр исимли қахарман Тоғанай-дың тусына орынсыз алынып келинген болса, 1987-жыл баспасында бул кемшилик Ғайып батырдың ор-нына Исмайыл қойылып азы-кем сапасты-рылғанлығы менен, бул баспада да дәслепки баспа-дағы Нуртай исми Елтай исми менен аўмастырылып, қостамғаллылар шежиреси бойынша үлкен қәтели-клерге жол қойған. Буның себеби, бириншиден, мәсе-лен, қостамғалы шежиресиниң қай қайсы тийресиниң тарийхынан да Ғайып батыр, Елтай батыр деген ба-баларының болғанлығын ушыратуы қыйын. Екинши-ден, Бердақ бул жерде қостамғалы руўының барлық тийрелери тарийхын емес, Арзы бий аталыққа байла-ныслы тек жангелди тийресиниң тарийхын сөз етип отыр.

Жоқарыдағы үзиндилерде келтирилген Исмайыл, Тоғанай, Қонтай баба, Нуртай, Айдар, Арзы аталық Раматулла деген қахарманлардың барлығы қостамғалы руўының жангелди тийресине тийисли баба кәланлар болып табылады. Хәзирги қостамғалы руўы жангелди тийресиниң жасуылкен әуладларынан шежирелик ке-лип шығыуы тарийхын сорасаң, олардың дерлик бар-лығының усы адамлардан тарқалған урпақлар екенли-гине көзін жетеди. Атап айтсақ, еки баспада еки қый-лы: биринде «жолатпай» деп сөз мәнисинде, биринде «Жаўлатбай» деп адам мәнисинде келтирилип отырған Жангелдиниң өзи тийре басы батыр, қахарман адам болып, ел-халқын хеш кимге жаўлатпай, Исмайыл-Тоғанай, Қонтай-Нуртай деген улларын да өзіндей дәўжүрек батыр етип тәрбиялап өсирген. Бердақ жоқарыдағы эпизодларда олардың барлығының Жан-гелди батырдан таралған урпақлар екенлигин айта ке-лип, солардың ишинде Нуртайдан таралған урпақларға айрықша урғы берип өтеди. Бундағы мақсет - Арзы аталықтың теги, нәсили ким екенлигин анығырақ айт-пақшы.

Бул мәселеде академик Х.Хамидов баспаға таяр-лаған басылым (1997-жыл) тарийхый ҳақыйқатлықты дурыс тиклей алған:

Исмайыл билән Тоғанайдай,

Қунтай баба болған экән.
Жангелди бабаң жаўлатпай,
Аның уғлы Хайдар, Нуртай,
Ким болды Арзы аталықтай
Рәхматулла болған экән. (150-б.)

Бул үзинди де келтирген адам атларының барлығы дерлик тарийхый тулғалар екенлигин бизиң халық аўзынан жазып алған руўлар шежиресиниң мағлыұматлары да тастыйықлап турады. Мәселен, Қараөзекли белгили ел ағаларының бири, қостамғалы руўының жангелди тийресиниң бийқараған топарынан тараған Дәўлетмурат Сейтеков пенен ағасы Алламбер-ген Дәўытовлардың аталас инилери Жолдасбай Матча-нов, Сағыйдулла хәм Бегдулла Музаффаров, Султан-бай Айтжановлардан тарийхшы О.Юсуповтың ерте-ректе жазып алған мағлыұматларына қарағанда, олар-дың келип шыққан руўлық топарына бийқараған деген атама бийқарға берилмеген. Олардың түп бабасы Хай-дар батырдың баласы Хожагелди батырдан Жангелди батыр, олардан туўылған Қонтай, Нуртай, Исмайыл, Тоғанай батырлар, Арзы бий аталық, Рәметулла болыс, Қараөзек районының ең биринши райком хаткери Дәли Ахметов, Қараөзекли ел ақсақалы Дәўлетмурат Сейте-ковтың өзине шекем шынжырма-шынжыр батыр баба, бий, аталық, болыс, райком хаткери, районо баслығы, совхоз директоры, лаўазымларын атқарып келген. Атап айтсақ, түп бабалары Нуртай, Қонтай бабалар батыр болса, Нуртайдың еки баласының бири арғы аталары-ның хұрметине исми қойылған Айдар-батыр бий, екіншиси Ийгилик – шешен, бий болған. Ал, Ийгилик бийдин баласы болса халық аўызында:

Хан қасында Қабыл зор,
Өжетликке Ораз зор,
Шешенликке Арыз зор,
Майлы шенгелден өткен соң,
Бәринен де дәкен зор, -

деп, нақыл сөз болып айтылып жүрген белгили Арзы бий аталық болып табылады.

Белгили археолог алым Г.Хожаниязов пенен та-рийхшы О.Юсупов келтирген мағлыұматларға қарағанда, Арзы бий аталық (XIX әсир), ҳақыйқатында да, қарақалпақлардың қостамғалы руўынан шыққан белгили ел ағасы. Ол Қазақ дәрәя, Зайыр, Кусханатаў, Шахаман жерлерине аталық еткен [2:46].

Тарийхый дереклерге хәм информаторлар берген мағлыұматларға қарағанда, Арзы аталық қарақал-пақлар руслар қол астына өткеннен кейинги жылларда XX әсирдин басларында қайтыс болған. Оннан өрбиген еки баланың бири Рәметулла да Бердақ «Шежиреси»не келтирилгениндей болыслық лаўазым атқарған. Ал, оның екінши баласы Құлмураттың «Он тоғыз» поэма-сында аты аталатуғын Сапар арық ақсақалдан туўылған Музаффардың балалары, яғный Арзы ата-лықтың қуўлықлары Сағыйдулла, Бегдуллалар болса хәзир Қараөзек районының орайында жасайды [2:26]. Айырым тарийхый дереклерде Айдар батыр ҳаққында да мағлыұматлар ушырасады. Бул дереклерге қараған-да, Айдар батыр 1743-жылы Петербургқа барған елши-лердин арасында болған [3:24]. Ал, Айдардың еки улы Ереке-шешен (Ермухаммед) менен Шока бийден (Мырзамухаммедтен) тараған үрім-путақлар еса-планған Алламберген Дәўытов пенен Дәўлетмурат Сейтеков, Жолдасбай Матжанов хәм Султанбай Айт-жановтың ул-қызлары болса хәзирги уақытта Нөкис қаласы менен Қараөзек районында жасап атыр. Нур-тайдың және бир улы Қәлен зергердин баласы Аметтен туўылған Дәли Ахметовтың қызы, уллы Қумар ана-лықтың ақлық келини Бийбизада апа хажы болса Ша-хаман аўылы хәм Нөкис қаласында жасап өмир сүрген.

Мине, усындай үрім-путақларға ийе Нуртай ба-тырдың қостамғалы урыўының жангелди тийресинен келип шыққанлығын хәм оған байланыслы басқа да мағлыұматлардың дурыслығын тарийхый дереклер де тастыйықлайды [1:220]. Тарийхый дереклерге қарағанда, 1810-жылы урыста жараланып өлген Нуртай батырға Сырлы тамда оба салынған. Қарақалпақлардың

костамғалы руўынан шыққан Нуртай (Нурмухаммед) батыр ҕақтында «Нуртай қала» үстинен өткен Россия, Бухара хэм Хийўа кәрўанларынан бажы алып турғанлығы тарийхый дереклерден белгили [4:23].

Көрип отырғанымыздай, Бердақ «Шежи-ре»синдеги хәр бир сөз, хәр бир қатардың тарийхый тийкары бар. Оны тарийхты билмей, әй, усылай емес пе екен, деп шамалап, хәр ким өз бетинше өзгерте беріў – бул илимийлик принципнен әдеўир аўлақ кетіў болып табылады.

Тилекке қарсы, бундай нұқсанлар айырым әдебият изертлеўшилері дәретиўшилигинде ғәрезсизликтин дәслепки жылларында да да кеңірек орын алды. Мысалы, «Бүлбилдің қонар гүли жоқ» деген Бердақ хәккындағы мақалада («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 14-июнь, 1997-ж.) Бердақ шайыр машқалалары хәккында бир аўыз да гәп жоқ. Автор Бердақ заманының тарлығын, ханлардың зулымлығын айтып келип: «Ферузды көп адам жаксы деп мактайды. Бирақ, Феруздың ҕақтында Ерназар Алакөздің басы алынды, «Бозатаў» ҕақиясы жүзеге келди» деп кыйналады. Феруз 1868-1910-жыллар хан болды. Ал, Ерназар алакөз көтерілиси болса 1858-1859-жыллары болды. Қараң, тарийхты түсинбей айыплаў қандай өкинишли!

Және усы жылларда хәўескер бир Бердақтаныўшының «Шар китап»қа кушақ ашқан шайыр» деген мақаласында «Шар китап»тың не екенлиги хәккында түсиник берилипти. Онда олар «Куран», «Тәўрат», «Инжил», «Зубар»-усылар мешитте оқытылған шар китап (төрт китап) деген қәте пикир келтириледі. Оның «Инжил» мешитте оқытылған дегенине не дерсең?!

Хәккықатына келгенде, «Шар китап» төрт китап емес, төрт бөлими төрт автор тәрәпинен жазылған бир мухабада шығарылған «Куран», «Әптүйек»тен кейин оқытылатуғын үшінши сабақлық китап. Онда мусылманшылықтың шәртлерин үйретиў, мусылман деген бендениң ҕазыйпасы, хәккықый мусылман ким, және де Қуданың дийдарына ашық болыў мәселелери кеңнен сөз етилиеди.

Динтаныўшы философ Бердақтаныўшылардың тастыйықлаўынша, Бердақтың өз шығармаларында бундай диний түсиник хәм атамалардың, сол ҕақытларда хәм хәзир де исми-шәрийплери пүткил жәхәнге мәлим диний, хәм дүнъяўий илим ҕәккилери исимлери менен олардың шығармаларының атларының келтирилиўи хеш шубхасыз тәбийий халат хәм исениўге турарлық хәккықатлық. Себеби, Бердақ дәслеп өзи туўылған Ақ қала мешитинде, соң Қарақум ийшан медресесинде оқып тәлим алған өз заманының ең саўатлы адамларының бири болған. Әсиресе, ол Қарақум ийшан медресесинде оқыған дәўирлеринде Қураный Кәрим, Хәдисий Шәрип, Хожа Ахмед Яссаўий хикметлери, Сүлейман Бақырғаный (Хәким Ата) қосықлары, Нажмаддин Кубра мийнетлери, Бахаўатдин Накшбандий сөзлери, Суўпы Аллаяр хикметлери, Қыссасы-ул-анбия (Пайғамбарлар қыссасы), Қыссасы Рабғузый, Қысса Зұлхарнай, Қысса Ибн Сино, Фердаўсий «Шахнама»сы, «Қәлилла хәм Димна, «Қабуснама», «Бабурнама», Наўайы «Хамса»сы, Бедил, Аттар, Мактумқулы шығармалары менен кеңнен танысыў мүмкиншиликлерине ийе болған. Екиншиден, Бердақ шаңарағының өзинде де арғы бабалары Қарун суўпыдан берли мийрас болып киятырған бай китапхана да болған болыўы мүмкин. Қәнигелердин көрсетиўинше, Бердақ шығармаларында исми-шәрийплери келтирилген Арасту (Аристотель), Аплатун (Платон) шығармалары да усы Карун суўпыдан мийрас болып қалған китапханада сақланыўы итималықтан қалы болмаса керек.

Соның менен бирге, бул китапханада Шайх Нажмаддин Кубраның рубайылары менен «Чахор аркон» («Төрт қағыйда»), «Ал-усул-ул ашара» («Суўпышылықтың он тийкаргы қағыйдасы») және Абу Райхан Беруний, Абдурахман Жамий, Шайх Фаридиддин Аттар, Шайх Абу Бакр аш-Шиблий хәм

басқа да алым, алламалардың мийнетлери де сақланған болыўы мүмкин (Утамбетов Б., Қыдыров А. Бердақтың туўысқанлары хәм урпақлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1999, 31-33-б.)

Усындай диний хәм дүнъяўий илимлер менен куралланған Бердақтың өз шығармаларында:

«Шар китап» тан тура қаштым,
Наўайыдан саўат аштым,
Физуўлиден дүрлер шаштым,

Дилуарларды излер едим, -деп (Бердақ шығармалары. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1997, 42-б.),

ямаса: Откен Арасту, Аплатун,
Жаңартып илимнің кәнтин, -деп (43-б.),

ямаса: Бедил, Аттар хәм Бидаятты,
Тәкирарлап атырдым таңды,
Заман қыйнап тур адамды,
«Хидаят»ты излер едим.

Бир себепкер жалғыз алла,
Фердаўсийдай дана бар ма?
Түсиндирер «Шарқий молла»,
Мен алымлық излер едим, (43-б.), -

деп жазыўлары оғада тәбийғий хәм исенимли еди.

Бул қатарларда Бердақтың «Шар китап»тың төрт бөлимнің атларынан, хәттеки, олардың авторларынан да мәлим дәрежеде хабардар екенлиги сезиледи. Мәселен, соңғы жуплықтың биринши куплетинде келтирилген «Бадият» сөзи «Бидан», («Билгил») «Шар китап»тың екынши бөлиминин атамасы болса, ал «Аттар» исми усы китаптың төртинши бөлими –«Панднама» («Ұәсиятнама») авторы XII әсирдин екынши шерегинің басларында қайтыс болған шайыр Фаридиддин Ибн Ибрахим Шайх Аттар Нишапурыйдин исмин аңлатады.

Бул жерде усы үзиндинің екынши куплетинде келтирилген Фердаўсий менен «Шархый молла»ның арасында қандай логикалық байланыс бар?, деген орынлы саўал туўылыўы мүмкин. Логикалық байланыс сонда-бул бәнттиң 1-2-қатары өз алдына бир пикирди, яғный Фердаўсийдин данышпанлығына бас ийіў пикирин жуўмақлап турса, 3-4-қатарларда дәслепки куплетте айтылған Аттарға және қайта оралып, оның «Шархый молла» мийнетиниң де өз алдына бир дүнъя екенлигине тәрийип берилип кетиледи.

Улыўма, Бердақтың бул пикирлери «Шар китап»тың дара-дара төрт китап емес, ал төрт бөлимнен туратуғын «Хафтияқ» хәм Қураннан кейин өз алдына мәжбүрий оқытылатуғын бир мухабада қапаланған сабақлық китап екенлигин және бир мәртебе тастыйықлайды.

Хәккықатында да, «Шар китап»тың «Намы хак» («Алла аты»), «Бидан» («Билгил»), «Қаўлан наби» («Пайғамбар сөзлери»), ямаса «Мукиммотул-муслимин» («Мусылманшылықтың әхмийетли қағыйдалары»), «Панднама» («Ұәсиятнама») деп аталатуғын төрт бөлимнен туратуғын бир китап екенлиги илимий мийнетлерде де усылайынша тастыйық табады (Жоқарыда силтеме исленген дерек, 63-68-б.).

Бул китаптың биринши бөлими «Номи хак» («Алла аты») 1301-жылы Шарафаддин Бухорий тәрәпинен қосық формасында жазылған болып, онда тийкарынан Алланың жалғызлығын кеўилге түйіў хәм тек оған сыйыныў шәртлери, руўхты хәм денени таза улаўдың парызлары менен сүннетлери хәккында сөз барады. Ал, «Бидон» («Билгил») деген екынши бөлим болса Қазы Азмуддин деген адам тәрәпинен жазылады. Бул бөлимде ийман, ислам хәм намаз мәселелери қара сөз арқалы сораў-жуўап түринде жас өспиримлердин түсиниўи ушын әдеўир әпиўайыластырылып бериледи. Үшинши «Қаўлан наби» («Пайғамбар сөзлери») деп аталатуғын бөлим Жалолоддин Кухий деген автордың қәлемине тийисли болған, онда тийкарынан ийман, парыз, ҕәжиplerдин мәниси сораў-жуўап, айтыс, хәдис формасында баян етилген. Төртинши «Панднама»

(«Ўэсиятнама») бөлими, жоқарыда айтқанымыздай, Фаридиддин Аттар тәрепинен жазылған. Онда адамгершиликтің мәніси, жақсы пазыйлетлер хәм жаман ис хәрекетлер ҳаққында сөз етилген.

Бул төрт бөлим XIV әсир басында биринши бөлим авторы Шарафиддин Бухарий тәрепинен бир мухабаға бириктирилип, өз алдына оқыў китабы сыпатында оқытыла баслаған.

Бердақтың динге, диний хәм дүнъялық илимлерге мүнәсибетин дурыс анықлай алмағаннан болса керек, оның дүнъялық көзқараслары да тийисли илим тараўларында хәр кыйлы түсиндирилип келинди. Устаз алым академик Ж.Базарбаевтың дурыс белгилеп өткеніндей, Бердақ хеш қандай арнаулы философиялық трактат жазбаған, философиялық түсиниклерди қарастырмаған ойшыл. Сонлықтан оннан философиялық көз қараслары жөнге келтирилген гнесологиялық принциплерди хәм дүнъя туўралы бир тийкарға қурылған философиялық концепцияларды излей беріўдиң кереги жоқ, яғный, илимпаздың көрсетиўинше, оның философиялық көзқарасын бир де деизмге, бир де теизмге, бир де атеизмге, бир де фанатизмге, бир де пантеизмге жақынластырыўшы илимпазлар пикири менен келисип болмайды, ҳақыйқатында, Бердақ дәретиўшилигинде дүнъяны түсиниўдиң еки усылы көринеди. Биреўи-көркем образлылық усыл (шайырлық өнер) болса, екіншиси-логикалық, ямаса диалектикалық усыл. Бердақтың көзқарасы усы еки усылдың синтезинен қуралған. (Базарбаев Ж. Бердақтаныў машқалалары. / «Қарақалпақ әдебияты», сентябрь, 2012-жыл, №9 (21), 4-6.)

Устаз алым бул орында және бир әхмийетли мәселеге дыққат аўдарып, Бердақ шығармаларының әмелий руўхый-эстетикалық дереклери аўызеки халық дәретиўшилиги хәм Шығыс әдебияты үлгисинен басқа да және бир әхмийетли қайнар булақтан-ол да болса халқымыздың өзиниң Бердаққа дейинги жазба әдебиятынан саға алатуғынлығын орынлы көрсетип кетеди. Алым бул пикир, усынысы арқалы филолог алымлардың шын мәнісиндеги ҳақыйқый жазба әдебият, шын мәнісиндеги әдебий тил Бердақтан басланады, деп кесип-пишип жуўмақ жасаўларының илимийликке шек келтиретуғын пикирлер екенлигин дәлиллеўге арзырлық болжаўлар береді. Себеби, тарийх, әдебияттану илимлериниң ҳәзирги жетискенликлерине сер салып қарайтуғын болсақ, қарақалпақларда, қарақалпақлар жасаған аймақларда Кунхожа, Әжинияз, Бердақлардан бурын да мәденият, көркем әдебият болғанлығына хеш гүман туўдырып қараўға болмайды. Мысалы, XIV-XVIII әсирлердеги Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Жийренше шешен, Досмамбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен-жыраўлар дәреткен авторлық поэзияны былай қол бергенниң өзінде де, олардан бурынғы дәйирлерде де, анығырағы X-XIV әсирлерде де бурынғы Кубла Арал бойларында, Әмиўдиң төменги қуарлығында Бес қала мекән басқан аймақларда илим-пән, мәденият, соның ишинде жазба әдебият раўажланғанлығы тарийхтан бизге мәлим. Буның айқын мысалы сыпатында X әсирде Қыят (Хәзирги Беруний) қаласында туўылған Абу Райхан Беруний, XII әсирде бурынғы Бақырған, ҳәзирги Қоңырат қаласында жасап, дәретиўшилиқ мийнет еткен Хәким Ата Сүлейман Бақырғаны, XIII әсирдин екінши ярымы менен XIV әсир басларында әйемги оғуз печенеглер қаласы болған Работоғузда, ҳәзирги Нөкис районы (Ақмаңғыт елаты) аймағындағы Төк қалада туўылып өскен Бурханатдин Работий Насритдин Рабғузий, XIV әсирде Нөкис районы Кердер аймағында туўылған белгилі тарийхшы, ҳуқыктаныўшы, философ хәм әдебиятшы Махмуд бин Али Шайх Ал Кердерийлердиң өмири хәм дәретиўшиликлерин келтирўге болады.

Мине, усы энциклопедист алым, шайырлардың барлығы да қарақалпақ жеринде туўылған. Олар илимпазлығын, шайырлық өмирлерин бизиң жеримизде өткерген. Тарийхта қандай илимпаз, қандай шайыр

болса да, қайсы жерде туўылса, қайсы жердиң нанын жесе, жырын жырласа, қосығын айтса, оның миллети-ниң ким болыўына қарамастан, олар сол туўылған, жасаған жериниң, биринши нәўбетте, сол елдиң, сол халықтың адамы. Соның ушын да бизлер Орта әсирлердеги жазба әдебияттың тийкарын салған бул тулғаларды биринши гезекте қарақалпақ әдебиятының пайда болыў сағасында туратуғын қарақалпақ жериниң перзенти, қарақалпақ жазба әдебиятының қәлиплесиў тийкарларын салған сөз шеберлери деп таныймыз.

Бирақ, усы жерде жасап, дәретиўшилиқ мийнет еткен алымларымыз, шайырларымыз өзлериниң билмиданлығы, шайырлығы менен барлық түркий халықларға ортақ идеяларды, илимий концепцияларды жаратқанлығы себепли Орта әсирлердеги олар дәреткен мийнетлер бир халықтың миллий қабығынан, бир топырақтың миллий шеғарасынан шығып, улыўма халықлық, улыўма инсаныйлық байлыққа айланған. Биринши нәўбетте, олардың мийнетлери түркий халықларына ортақ мүлкке айланып кеткен. Олар өзлериниң дәслепки шығармаларын өз жеринде, өзлериниң дәслепки Уатаны болған Қарақалпақ жеринде баслаған. Олардың қарақалпақ аймағынан шыққан усы топырақтың перзентлери екенлигин тарийх бийкарламайды. Және де булар дәреткен шығармалар өзлериниң мазмуны, көркемлиги, улыўма инсаныйлық идеяларды ортаға қойыўы менен улыўма түркий халықларға ортақ мийрас болып есапланады. Булар тек шайырлар ғана емес, ал олар X-XIV әсирлерде жасап, дүнъялық илим, пән, мәдениятқа үлкен үлес қосқан алымлар да болып есапланады. Сол себепли де оларды ҳәзирги Қарақалпақстан аймағында IX-X-XI әсирлерде халық болып қәлиплескен қарақалпақ халқының миллий жазба әдебиятының тийкарын салған көрнекли сөз шеберлери деп есаппап, қарақалпақ жазба әдебиятының сағаларын усы әдебият, усы бай мәденияттан баслаған тарийхый ҳақыйқатлыққа муўапық келеди.

Устаз алым Ж.Базарбаев нәзерде тутқан Бердақ дәретиўшилиги қәлиплесиўиниң үшінши бир қайнар булағы, мине, усы сарқылмас сағалар болып табылады.

Бердақтаныў илиминде шешилиўин күтип турған және бир әхмийетли мәселе – Бердақтың қайсы жерде өмир сүргенлиги, анығырағы, туўылған елаты, мекәни ҳаққындағы мәселе. Бул жерде таң қаларлық бир нәрсе – И.Сағитов тәрепинен XX әсирдин 50-жылларында-ақ анықланған бул мәселениң әдебияттану илиминде елеге шекем турақласпай, көп жыллар даўамында хәр илимпаз тәрепинен хәр кыйлы айтылып жүргенлигинде болып тур. Мәселен, И.Сағитов өзиниң 1958-жылы басып шығарылған «Бердақ творчествосы» мийнетинде, усы мийнеттиң қайта исленип, толықтырылған 1987-жылдағы («Саҳра бұлбили, -Нөкис: Қарақалпақстан, 1987, 87-6.) басылымында да «Бердақ 1827-жылы Әмиўдәрьяның қуар аяғында, Арал теңизиниң түслик жағасында Ақ қала деген жерде ата-бабасынан гедей болып киятырған Ғарғабай дегенниң семьясында туўылған» деген мағлұматларды аттан анық келтиреді. Бул пикир академик М.К.Нурмухамедов тәрепинен де қуўатлаў тапқанлығы сезиледи, ол Бердақтың туўылған жерин Ақ қала деп көрсетеди (Нурмухамедов М.К. Бердақ-қарақалпақ халқының уллы шайыры. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1979, 3-6.)

Соған қарамастан, усы мағлұмат бүгинги күнге шекем хәр кыйлы дереклерде хәр кыйлы жазылып киятыр. Буның айқын дәлилий сыпатында соңғы он жыллықларда Бердақ юбилейлерине байланысly шығарылып атырған көп санлы бағдарламалардағы «Арал теңизиниң кубла жағы, Әмиўдәрьяның теңизге қуар жериндеги аўыллардың биринде туўылған» дегенге усаған улыўмалық мағлұматлардың келтирилип киятырғанын хәм усы мәселеде, хәттеки, жоқары оқыў орынларының сабаклықларында да анық дереклердиң берилмеў фактлерин атап өтиўимиз мүмкин. Атап айтсақ, жоқары оқыў орынлары талабалары ушын 1983-жылы басылып шыққан «Қарақалпақ әдебияты» сабақлығындағы «Бердақ 1827-жылы Әмиўдәрьяның

куяр аяғында, Арал теңизинин кубла жағасында Ғарғабай дегеннің үйінде туылған» (Жапақов Н., Кәримов А., Мәмбетов К., Султанов Қ. Қарақалпақ әдебиаты. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1983, 180-б.) деген мағлұматтың бүгінгі күнге шекем өзгертілмей оқытылып киятырғаны ашынарлы хал.

Ғақықатына келгенде, Бердақтың Ақ қала деген жерде туылғандығына хеш шубхаланып қараудың керегі жоқ. Себеби, бул деректің дурыслығы археолог, тарийхшы алымларымыз тәрәпинен де толық тастыйықланған.

Бул алымлардың көрсетіуінше, Бердақ Қарақум ийшан медресесінде тәлим алардан алдын дәслепки басланғыш билимди де усы туылған жери Аққаладағы еки мешиттің биринен алған (Хожаниязов Ғ. Аққала. «Классикалық әдебиат хәм жәмийетти мәнауий жаңалау мәселелери» атамасындағы халық аралық конференция материаллары. -Нөкис, 2017, 12-б.).

Улыұма, Бердақ шайырдың хәр бир сөзин түсингимиз келсе, Бердақ шығармаларын бизден бурын – буннан 70-80 жылдай алдын жыйнаған, оларды баспа-

дан шығарған, хәттеки, изертлеген Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, И.Сағытов, Н.Жапақов, С.Бекназаров, А.Бегимовларға силтеме ислеу керек. Олар да «Шар китап»тан тура қаштым»ды, «Қәдиримди халық билер»ди Бердақтың түп нуска сөзлери деп қабыл етсе, «Айдос бий», «Айдос баба»ны Бердақтың оригинал дәстанлық шығармалары деп дәлилесе, енди оны езе бериудің керегі жоқ. Олар бул мәселелерди бизлерден жақсы билген. Оларды бийкарлап, жаңалық табаман деп умтылыу-бийхууда ис болады.

Улыұмаластырып айтқанда, Бердақ дөретиўшилигин усындай шөп-шарлардан тазартып, оны миллий идеялар тийкарында тереңнен үйренип, Бердақты Бердақ халында халыққа жеткеретуғын ўақыт әлле қашан келди. Бул тек ғана әдебиат изертлеуши алымлардың ғана емес, улыұма Республика кең жәмийетшилигинин, соның ишинде бизлердин де әдиўли ўазыйпамыз екенлигин хәр биримиз ядтан шығармаўымыз керек. Мине, усы ўазыйпалар кешиктирилмей әмелге асырылса, Бердақ бабамыз руўхы шад, халқымыз руўхияты тетик болары сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Шермухаммед Мунис, Мухаммедризо Огахий. Фирдавс ул-икбол (Бахтлар боғи). Энг қадимги даврдан 1825 йилгача бўлган Хоразм тарихи. -Тошкент: «Ўқитувчи», 2010.
2. Хожаниязов Ғ., Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. -Нөкис: Полиграфшы, 1994.
3. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіу хәм оның мәмлекетлигинин тарийхынан. -Нөкис: 2001.
4. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы-тарихий дереклер. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994.

БЕРДАҚ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНИҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ УСЫЛДА ИЗЕРТЛЕЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

М.Д.Бекбергенова - филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Бердақ Ғарғабай улы XIX әсир қарақалпақ әдебиатының уллы шайыры. Бердақтың қосық қатарлары халқымыз арасында қанатлы сөзлерге айланды. Мәселен:

«Жигит болсаң, арысландай туылған,
Хызмет еткіл удайына халық ушын.»
(«Халық ушын») [1:75]

«Ақылы камил илими зор,
Билимди ел болмайды қор.»
(«Излер едим») [1:177]

«Болай десең елге мырза,
Еллеринди қылғыл ырза.»
(«Қашан рәхәтланадурсаң») [1:87].

Бердақ шайыр қарақалпақ халқының дәртін, қыйын турмысын, еркинлик хәм әдалатлық, ғәрезсизлик хәкқындағы арзыу-әрманларын көркем сөз бенен жеткерип бере алған уллы сөз зергери. Оның «Жаз келерме», «Салық», «Билмедим», «Быйыл», «Көринди», «Заманда», «Бұлбил», «Келин», «Болған емес» қосықлары халықтың кеўлиндеги сол XIX әсирдеги социаллық турмыстың наразылығын, хәсиретин хәм қайғысын сәўлелендирип турады. Өзбекстан Қахарманы И.Юсупов Бердақ шайырды «Қарақалпақ халқының уллы шайыры, миллетимиздин руўхый тымсалы хәм мақтаньшы»,- деп баҳалаған еди [2:5].

Бердақтың шығармалары халық арасынан XX әсирдин 30-жылларынан жыйналып басланған. Бул хәкқында филология илимлериниң докторы, профессор К.Мақсетов өзиниң «Бердақ творчествосының үйренилиўи», «Шежире»синиң халықлылығы» деп аталған мақаласында [3:90-100], профессор Ә.Пахратдинов «Бердақ шайырдың көркемлик дүньясы» деп аталған китабында кең түрде мағлұматлар береді [4:11-16].

Бердақ шығармаларын жыйнап, баспаға таярлауда О.Кожуров, С.Маўленов, Ш.Хожаниязов, Қ.Айымбетов, М.Дәрибаев, А.Бегимов, Ә.Шамуратов хәм т.б исмлерин атап өткен орынлы.

Шайырдың қосықлары 1938-жылдан баслап республикадағы газета-журналларда жарияланған.

1940-жылы «Қарақалпақ халық творчествосы» деп аталған топламда шайырдың шығармалары жарияланады [3:9]. Бердақтың дөретпелери өз алдына китап болып 1941, 1950, 1956, 1977, 1987, 1997-жыллары баспадан шыққан. Бирақ бул басылымлардағы шайырдың кирген дөретпелери хәкқында Бердақтаныў илиминде хәр түрли көзқараслар, пикирлер бар [5:34-42].

Бердақ шайырдың дөретиўшилигин арнаўлы түрде изертлеген, Бердақтаныў илиминиң қәлиплесип раўажланыўында үлкен үлес қосқан алымлар Н.Дәўқараев, И.Сағытов, А.Муртазаев, Ә.Пахратдиновлар болып есапланады. Бердақтың дөретиўшилиги бойынша көплеген алымлар жумыс алып барды, олардан академик М.К Нурмухамедов, академик Ж.Базарбаев, академик Х.Хамидов, филология илимлериниң докторлары, профессор К.Мақсетов, С.Бахадырова, К.Худайбергенов, профессор М.Тилеўмуратов хәм т.б Бердақтың поэзиясы, оның эпикалық дөретпелери қарақалпақ алымлары тәрәпинен кең түрде, терең изертленди. Шайырдың шығармаларын текстологиялық жақтан изертлеу хәзирги дәуирде де даўам етип атыр. Бул түрдеги изертлеулер араб, парсы тиллерин жетик билиўди талап етеди.

Бердақ қарақалпақ жазба әдебиатының ўәкили. Ол қарақалпақ миллий әдебиатында эпикалық жанрдың дөретиўшиси. Шайырдың «Рәўшан», «Айдос баба», «Амангелди», «Ерназар бий», «Ақмақ патша», «Шежире», дәстанлық шығармалары болып табылады. Бул дөретпелер бизиң қарақалпақ әдебиаты тарийхында жазба әдебиаттың үлгилери болыў менен бирге, миллий жазба әдебиатымыздағы жаңа эпос жанрының пайда болыўын белгилейди. Л.Н.Тимофеев хәм С.В.Тураевлар дүзген «Словарь литературоведческих терминов» («Әдебиаттаныў терминлериниң сөзлигинде») эпос хәкқында төмендеги түсиндирме берилген: «Эпос грек тилинен алынған болып, ерос-сөз, гәп, гүррин деген мәнини билдиреди. Бул термин хәр түрли мәнисинде қолланылады. 1) Эпикалық поэзия (эпикалық жанрлар), 2) Эпос-қосық пенен жазылған үлкен дөретпе, гейде эпопея деп аталады. 3) Халықлық эпос-